

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК: 904.4/5(477.52)“6383”

О. О. Білинський, Д. О. Кабанов

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ВЕРХІВ'ЯХ ПСЛА

В роботі розглядаються пам'ятки скіфського часу у верхній течії Псла, встановлюються територіальні межі цієї групи, проводиться кількісно-якісний аналіз пам'яток. На підставі особливостей матеріальної культури та специфічних рис пам'яток встановлюється їх місце серед лісостепових локальних варіантів. Висловлюється гіпотеза про напрямки та причини заселення регіону.

Ключові слова: басейн Псла, пам'ятки скіфського часу, локальні варіанти.

Нині у лісостепу Східної Європи виділяється кілька локальних груп пам'яток скіфського часу. Основною підставою для виділення цих груп є їх територіальна відокремленість. Додатковими елементами виступають особливості у поховальному обряді, облаштуванні пам'яток, наявність або відсутність специфічних елементів у матеріальній культурі. Зони контактів між локальними групами досі лишаються мало вивченими, що ускладнює диференціацію скупчень пам'яток, які не демонструють очевидної територіальної відокремленості, або належності до однієї з груп. Найбільшим серед таких регіонів слід вважати басейн Псла.

Цей регіон традиційно розглядається дослідниками як територія розмежування посульської та ворсклинської груп пам'яток. В.А. Іллінська відзначала тотожність матеріалів Псла з пам'ятками Посулля, спираючись при цьому на ідентичність кераміки з Басівського та Книшівського городищ, та схожість могильників Броварки та Дучанці з курганами басейну Сули [Ильинская, 1983, с. 334]. На підставі цього більша частина басейну Псла була включена до посульської групи (див., напр.: [Степи ..., 1989, с. 77]). П.Я. Гавриш в резуль-

таті тривалих досліджень на Книшівському городищі розглядав його як округу Більського городища на Ворсклі, знаходячи численні аналогії у матеріальній культурі [Гавриш, 1996, с. 21]. Основною джерельною базою для цих та інших побудов виступали переважно пам'ятки в околицях Гадяча та у межиріччі Псла та Ворскли. Така ситуація склалася через слабку вивченість пам'яток на території Сумської та Курзької областей. В окрему групу в Прип'ітті дослідник виділяв пам'ятки у верхів'ях Псла, спираючись при цьому на невеликі розміри городищ у цьому регіоні та їх територіальну відмежованість [Гавриш, 2000, с. 48]. Картографування пам'яток скіфського часу басейну Сейму також продемонструвало їх територіальну близькість з верхньопсільськими. Отже, можна говорити, що пам'ятки Псла опинилися між трьома великими локальними варіантами.

Незважаючи на те, що вивчення пам'яток у верхів'ях Псла почалося досить давно, ще за часів О.І. Дмитрюкова, К.П. Сосновського та Д.Я. Самоквасова [Зорин, 2000], вони привернули мало уваги фахівців з ранньої залізної доби. Серед фахових досліджень можна назвати розвідки Б.А. Шрамка 1958 р. [Шрамко, 1958], А.Є. Аліхової 1961 р. [Алихова, 1961], В.А. Іллінської 1966 р. [Ильинская, 1967] та А.І. Пузікової 1967 р. [Пузикова, 1967]. Основна ж інформація про пам'ятки походить з розкопок багат шарових городищ фахівцями з давньоруського часу (Б.О. Рібаков, А.В. Куза, В.В. Єнуков, Г.Ю. Стародубцев). Проте комплексного розгляду в літературі пам'ятки ранньої залізної доби регіону взагалі не мають. Але чисельні розвідки, які проводилися в регіоні, та видання двох томів Археологічної Карти Росії по Курзькій області (далі АКР) [Археоло-

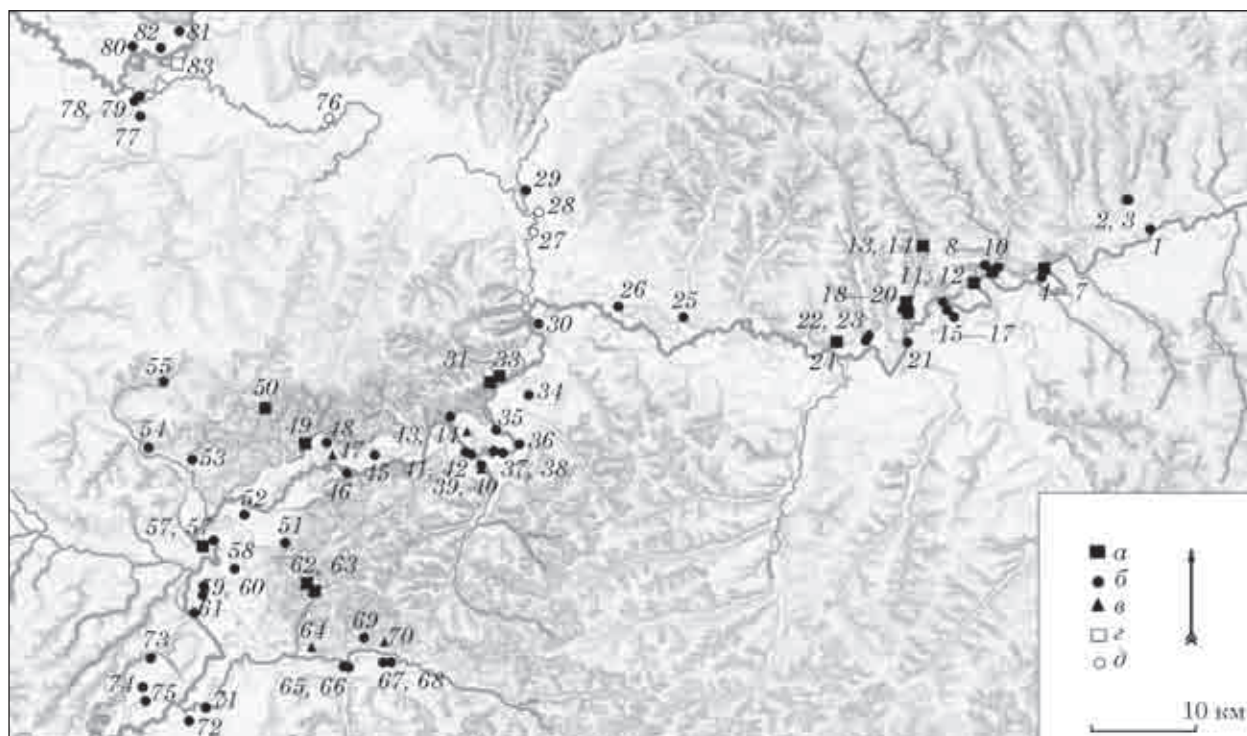

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу в басейні верхнього Псла: 1 — Усланка; 2 — Воробйовка 1; 3 — Воробйовка 2; 4 — Картамишево, гор. 1; 5 — Картамишево, гор. 2; 6 — Картамишево, сел. 1; 7 — Картамишево, сел. 2; 8 — Бушмено, гор.; 9 — Бушмено, пос.; 10 — Бушмено, сел. 1; 11 — Гочево, гор. 1; 12 — Гочево, сел. 1; 13 — Кривицькі Буди, гор. 1; 14 — Кривицькі Буди, зол.; 15 — Гочево, пос. 3; 16 — Гочево, сел. 8; 17 — Стрігосли, сел. 2; 18 — Довгий Колодезь, гор. 3; 19 — Довгий Колодезь, гор. 3; 20 — Довгий Колодезь, сел. 2; 21 — Бобрава, сел. 4; 22 — Корочка, сел. 1; 23 — Корочка, сел. 2; 24 — Корочка, гор.; 25 — Нижнемахово, сел. 1; 26 — Уланок, сел. 3; 27 — Суджа, пос. 3; 28 — Суджа, пос. 5; 29 — Казачья Локня, пос. 2; 30 — Плехово, сел. 3; 31 — Горналь, гор. 1; 32 — Горналь, гор. 2; 33 — Горналь, сел. 6; 34 — Олександрія 3; 35 — Запсілля 5; 36 — Миропілля; 37 — Миропілля 19; 38 — Запсілля; 39 — Велика Рибиця; 40 — Велика Рибиця, зол.; 41 — Велика Рибиця 2; 42 — Запсілля 2; 43 — Запсілля, зол.; 44 — Могриця; 45 — Микільське; 46 — Барилівка; 47 — Микільське, зол.; 48 — Микільське 2; 49 — Битиця; 50 — Вакалівщина; 51 — Токарі 2; 52 — Липняк; 53 — Стецьківка; 54 — Стецьківка 2; 55 — Хотінь; 56 — Барановка; 57 — Лука; 58 — Суми; 59 — Чеха; 60 — Дуровщина; 61 — Баси; 62 — Токарі; 63 — Бездрик; 64 — Верхня Сироватка; 65 — Стінка; 66 — Стінка 2; 67 — Глибне; 68 — Глибне 2; 69 — Залізник; 70 — Хвойне, зол.; 71 — Нижня Сироватка; 72 — Низи; 73 — Гірне; 74 — Держинське 2; 75 — Держинське; 76 — Любимовка, сел. 1; 77 — Комаровка, пос. 1; 78 — Комаровка, пос. 2; 79 — Комаровка, пос. 3; 80 — Нижній Мордок; 81 — Юрасово; 82 — Юрасово, пос. 1; 83 — Гапоново, гор.; умовні позначки: а — скіфські городища; б — скіфські поселення; в — скіфські зольники; г — юхнівські городища; д — юхнівські поселення

логіческая ..., 1998; 2000] та численні розвідки у верхній течії Псла на території Сумської області, дають можливість говорити про систему заселення регіону, а незначна кількість знахідок — про характер матеріальної культури.

При картографуванні пам'яток Псла стало помітно, що вони розпадаються на кілька скупчень (рис. 1). Перше зі сходу, закінчується на заході городищем біля с. Корочка, друге починається від поселення біля с. Нижнемахово і об'єднує в собі пам'ятки вздовж Псла до поселення біля с. Плехово та вгору по р. Суджа до поселення біля с. Козача Локня. Третє скупчення представлено пам'ятками навколо Горнальського городища. Нижче за течією розташовано городище біля с. Битиця та поселення в його околицях. Оскільки статус цієї пам'ятки в скіфський час поки не з'ясований остаточно, логічно об'єднати це скупчення з пам'ятками навколо м. Суми. Такий розподіл загалом від-

повідає поділу городищ за площами, оскільки всі городища верхньої течії Псла невеликі за площею (в середньому 0,56 га), тоді як городища Вакалівщина, Токарі та Бездрик мали площу від 5 до 12 га [Білинський, 2009]. Отже пам'ятками від верхів'їв Псла до поселень навколо Горнальського городища, очевидно, і слід обмежити верхньопсілляську групу, про яку писав П.Я. Гавриш [Гавриш, 2000, с. 184].

Наразі в цій частині басейну Псла зафіксовано 38 поселенських пам'яток скіфського часу, серед яких 10 городищ та 28 відкритих поселень. Ряд пам'яток, які в АРК [Археологіческая ..., 1999; 2000] віднесені до раннього залізного віку, не враховувалися, оскільки вони не мають точної атрибуції. Тому, можливо, в майбутньому кількість пам'яток може суттєво зрости. Крім цього, в регіоні зараз зафіксовано 4 локації із зольниками, які нараховують від кількох до десяти насипів. Такі самі пам'ятки

були нещодавно виявлені і в околицях м. Суми — біля сс. Хвойне, Верхня Сироватка та Микільське.

Більшість городищ верхнього Псла традиційно розташовані на високих (28—47 м над рівнем води) берегах. При цьому два городища вибиваються з цієї групи своїм відносно близьким розташуванням біля води. Городище Бушмено — 16 м та Корочка — 8 м. Обидві пам'ятки розташовані на правій терасі Псла. Таке низьке топографічне розташування виглядає аномально на фоні інших городищ як Псла, так і Сейму. Також при картографуванні городищ стало помітним їх нерівномірне розподілення по території басейну. Так, 8 із 10 пам'яток розташовані у верхів'ях Псла на ділянці довжиною близько 20 км. Відсутність городищ між пам'ятками біля сс. Корочка та Горналь пояснюється тим, що тут в Псел впадає р. Суджа, і правий берег не має зручних високих схилів. Цікаво також відзначити, що деякі пам'ятки розташовані в безпосередній близькості одна до одної. Наприклад городища біля сс. Горналь та Картамишево. Відстань між сусідніми укріпленнями тут 600 та 100 м відповідно, що вказує, очевидно, на належність кожної пари городищ до одного населеного пункту.

Городища верхнього Псла, як зазначалося вище, є незначними за розмірами. Їх площа коливається від 0,04 до 1,15 га. Середня площа складає 0,56 га. Слід відзначити також надзвичайно малі розміри пам'яток біля с. Картамишево — 0,04 та 0,08 га. Такі площі городищ є абсолютно нетиповими для іншої частини Псла і для Лівобережжя в цілому. Так, приміром, середня площа інших городищ Псла складає 9,5 га. У той же час, показники площі менше 1 га є типовими для городищ скіфського часу на Сеймі. На близькість із сейминськими пам'ятками вказує також і кількість городищ. Вони складають 26 % від загальної кількості пам'яток (на Сеймі 31 %), тоді як показник для іншої території Псла складає приблизно 12 %, а для Сіверського Дінця — 9 %.

Поселення за своїм топографічним положенням поділяються на чотири групи. До першої належать поселення за валом городищ — пам'ятки, які безумовно склали один населений пункт з городищем. Зараз зафіксовано три таких поселення. До другої групи належать поселення на високих терасах або корінних берегах. Таких пам'яток на верхньому Пслі дві — Велика Рибиця та Корочка, їх висота над заплавою 35 та 29 м відповідно. Третя група представлена поселеннями на першій та зрідка другій терасах, які розташовані на висоті від 4 до 15 м. Таких поселень більшість — 18, що складає 64 % від загальної кількості. Остання група — поселення на дюнах. Вона представлена 4 пам'ятками, що становлять 14 % від загальної кількості. Всі ці поселення розташовані у заплавах, на підви-

щеннях до 5 м заввишки. Дані про топографічне положення однієї пам'ятки відсутні. Загалом такий розподіл є досить звичним для всього Лівобережжя. Слід відзначити, що поселення на високих берегах розташовані в безпосередній близькості від долинних поселень, що дублює ситуацію, яка спостерігалась в басейні середнього Псла [Білинський, 2009, с. 17]. У басейні Сейму виявлена лише одна така пам'ятка, що, очевидно, вказує на відсутність у мешканців Посейм'я певного типу господарства, який змушував поселенців селитися на високих берегах на значній відстані від джерел води.

Оскільки поселення в переважній більшості не мають природних меж, їх площа встановлюється за поширенням підйомного матеріалу. В такому випадку для визначення площі правильно використовувати лише одношарові пам'ятки, яких в регіоні всього чотири, через що вибірка не є репрезентативною. Тому використання показників площі відкритих поселень в даній роботі не використовуються.

Ще одним типом пам'яток на верхньому Пслі є зольники. Ця категорія пам'яток є новою для басейну Псла, в цьому регіоні всі вони були виявлені в останні 5—7 рр. Попередніми дослідниками зольники згадувалися лише в безпосередній близькості до Більського городища. Слід відзначити, що інформація про зольники біля городища Кривицькі Буди є у І.І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1961, с. 83], але наступними дослідниками вони не згадувалися. Інші подібні об'єкти розташовані в околицях с. Миропілля та нижче за течією — навколо м. Суми. Усі зольники являють собою курганоподібні насипи висотою від 0,5 до 3 м, із значним вмістом кераміки та кісток у насипі. Оскільки всі оглянуті об'єкти мали ідентичний вигляд та матеріал, наведемо для прикладу кераміку із зольника біля с. Верхня Сироватка (рис. 2, 1—5). Вона репрезентує типові для всього Лівобережжя орнамент та форму посуду скіфського часу. У 2015 р. на зольнику біля с. Запсілля було виявлено залізну булавку із конічною голівкою та перпендикулярною шийкою (рис. 2, 6). За класифікацією В.Г. Петренко, вона належить до другого варіанту 16 типу, який побутував протягом всього скіфського часу [Петренко, 1978, с. 15].

Цікавим елементом у керамічному комплексі поселенських пам'яток є посудини, орнаментовані не звичними наскрізними проколами, а перлинами. На сьогодні вдалося оглянути керамічний комплекс городищ біля сс. Гочево, Кривицькі Буди (Чернецьке), Горналь та поселень в околицях с. Миропілля. Хоч матеріал і не чисельний, за ним можна зробити попередні висновки. Так на пам'ятках в околицях с. Миропілля та на Горнальському городищі абсолютна більшість знахідок представлена вінцями з наскрізними проколами. Таке переважання є типовим для середнього Псла та Лівобережжя

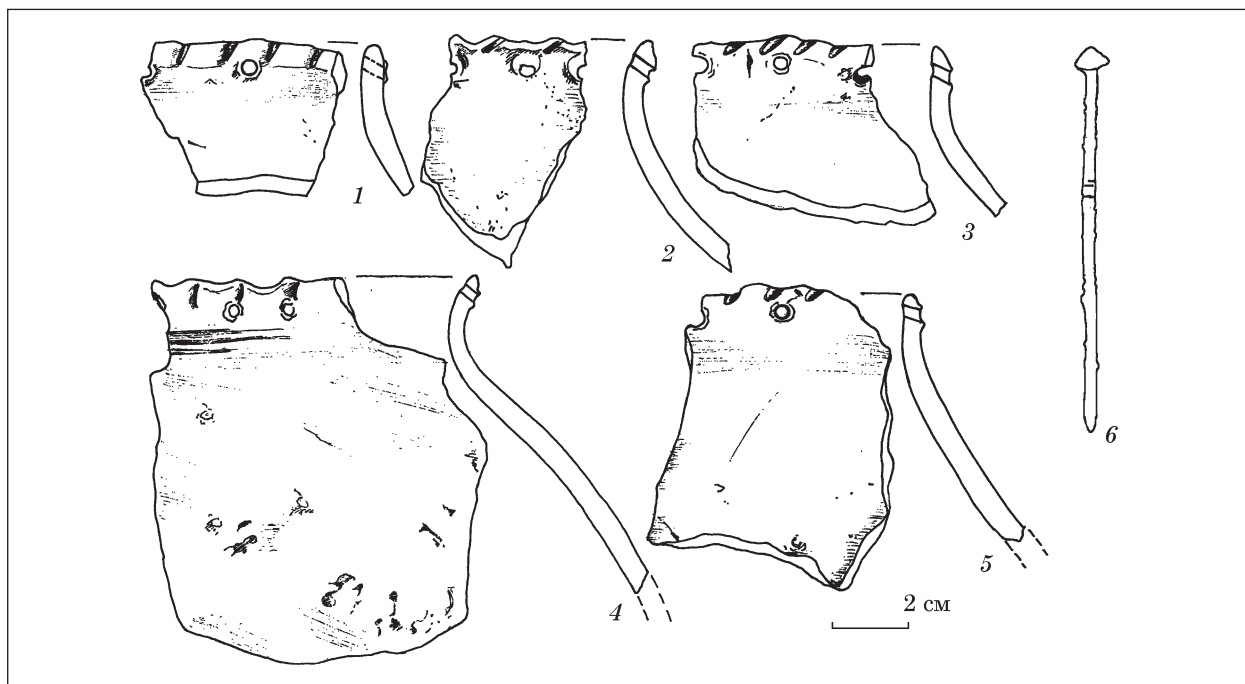

Рис. 2. Знахідки із зольників: 1—5 — біля с. Верхня Сироватка, 6 — біля с. Запсілля

в цілому. Натомість на пам'ятках біля сс. Кривицькі Буди та Гочево вінця з перлинним орнаментом становлять до половини колекції, що безумовно зближує їх з пам'ятками Сейму, де перлинним орнаментом прикрашалося близько 30 % посуду [Шузикова, 1981, с. 44]. Привертає увагу сильно профільована округлобока посудина з городища Кривицькі Буди (рис. 3). Візуально найближчою аналогією виглядає посудина раннього етапу чорноліської культури з Суботівського городища [Тереножкин, 1961, рис. 35, 1]. Проте, зважаючи на хронологію та географічне положення пам'ятки, горщик, вірогідно, слід вважати індивідуальною формою, яка випадає з контексту інших знахідок. Її появу, можливо, слід пояснювати поширенням у лісостепу в V—IV ст. до н. е. глекоподібних посудин [Пеляшенко, 2011]. Хоча від них описаний вище горщик відрізняється значно коротшою шийкою¹.

Ще одним елементом, який вказує на північно-східний напрямок зв'язків, є поширення специфічних прикрас — шпильок з ажурним листопадним навершям. На сьогодні в регіоні знайдено три таких шпильки — дві з городища біля с. Горналь та одна з городища Довгий Колодезь (рис. 4). Всі вони за класифікацією А.А. Чубура представлені типом 3, для якого характерні горизонтальні нервюри та перпендикулярні осі [Чубур, 2012, с. 199]. Період існування шпильок з ажурним навершям загалом встановлюється в межах IV—II ст. до н. е., а основною територією їх поширення слід вважати ареал верхньоокської культури. Знач-

Рис. 3. Горщик з городища Кривицькі Буди

на їх кількість виявлена і в басейні Сейму, в той час як в лісостеповому Лівобережжі такі знахідки одиничні.

На підставі описаних матеріалів та незначної кількості не опублікованих пізніх стріл [Башилов, 1977, с. 22; Археологическая ..., 1998, с. 137] час існування пам'яток у верхів'ях Псла можна визначити в межах V—III ст. до н. е. Жодних матеріалів, які б могли дати ранішу дату зараз не відомо.

Якщо розглядати пам'ятки верхнього Псла в контексті існуючих локальних варіантів, слід відзначити поєднання одразу кількох елементів. Не вдаючись до питання належності пам'яток середнього Псла до ворсклинської, посульської або самостійної псільської групи,

1. Автори висловлюють вдячність К.Ю. Пеляшенку за консультацію.

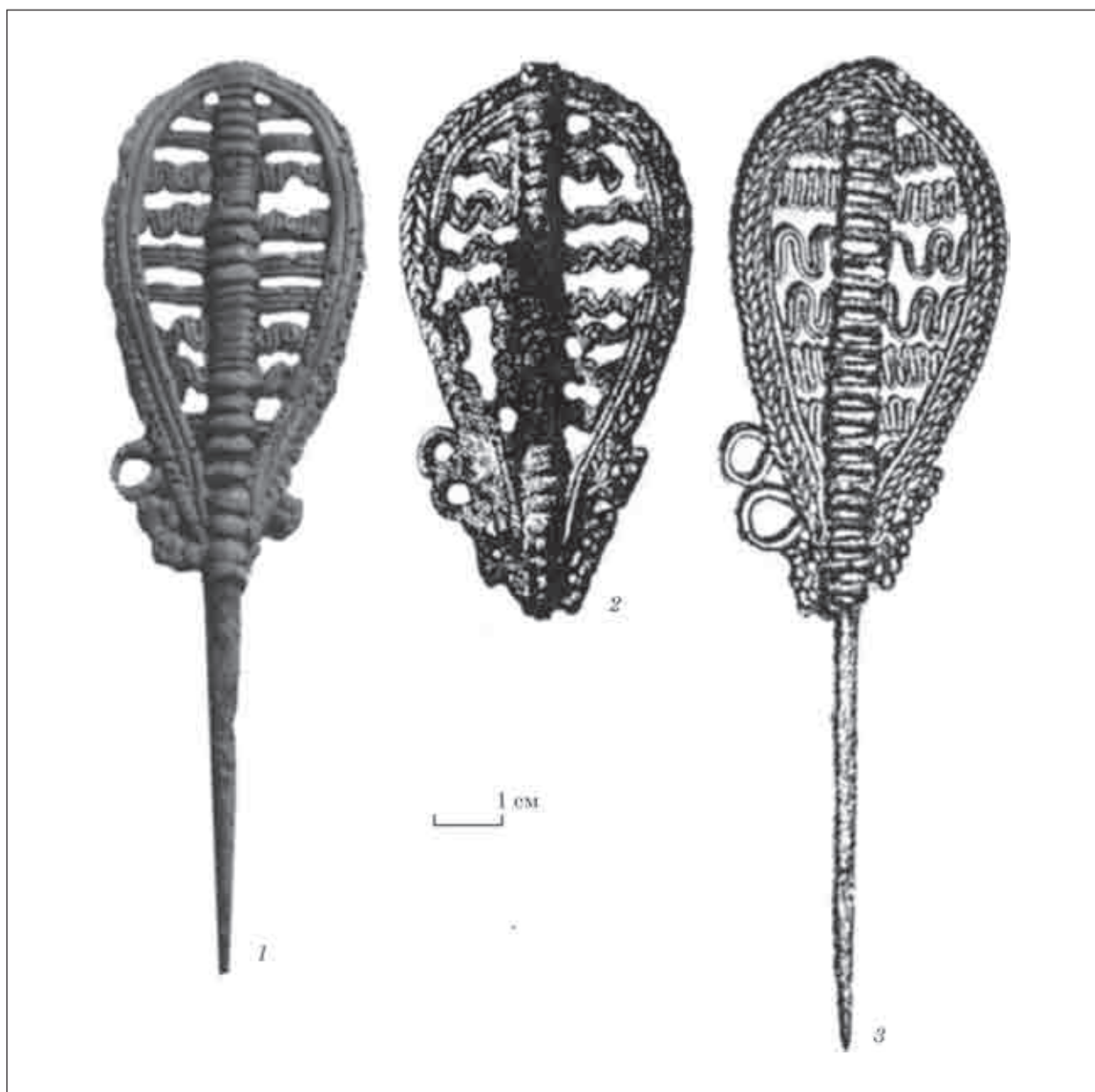

Рис. 4. Булавки з ажурним навершям з пам'яток верхнього Псла: 1, 2 — Горнальське городище; 3 — городище Довгий Колодезь (за А.А. Чубуром)

слід відзначити їх територіальну спорідненість з верхнім Пслом, спільність керамічного матеріалу, особливо якщо говорити про пам'ятки навколо Горнальського городища. На певні зв'язки з Ворсклинською групою натякає наявність зольників, які поки що невідомі у Посуллі. При цьому не виключено, що їх відсутність на середньому Пслі та в Посуллі пов'язана з недостатньою вивченістю. Проте, значно більша кількість елементів зближає пам'ятки верхів'їв Псла з Посейм'ям. Це і значна кількість кераміки з перлинами, що є специфічною рисою матеріальної культури сеймінського населення, і традиція будівництва чисельних та малих за площею городищ. Обидва ці елементи навряд могли з'явитися у місцевого населення на Пслі незалежно від Посейм'я.

Доречно згадати, що саме на цій ділянці Сейм з Пслом поєднує так звана «прохідна долина», яка утворилася в період останнього великого зледеніння. Коли русло Сейму замерзло в районі сучасного смт Глушково, вода, впираючись у льодову масу, стала пробивати собі нові шляхи на південь, потрапляючи до Псла [Геологический ..., 1947]. Зараз південну частину цієї долини займає р. Суджа. Можна припустити, що саме її долиною здійснювалося заселення верхнього Псла з території Посейм'я. Цей процес міг бути пов'язаним зі зникненням сеймінського населення в регіоні у V ст. до н. е. та заселенні Посейм'я племенами юхнівської культури. Таке припущення пояснює відсутність юхнівських пам'яток у басейні Псла, хронологічні рамки існування пам'яток

(починаючи з V ст. до н. е.) та північний вектор контактів, в результаті якого на Пслі з'явилися шпильки з ажурним навершшям.

Оскільки пам'ятки верхнього Псла досі слабо вивчені, отримані висновки мають попередній характер, а докладніше вивчення матеріальної культури цих пам'яток стане метою подальших досліджень. Не виключено, що при цьому отриманий висновок буде суттєво корегуватися.

Алихова А.Е. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в 1960 г. / НА Курс. обл. музея археологии.

Археологическая карта России: Курская область. — М., 1998. — Ч. 1. — 304 с.

Археологическая карта России: Курская область. — М., 2000. — Ч. 2. — 240 с.

Башилов В.А., Куза А.В. Стратиграфические исследования на Большом Горнальском городище // КСИА. — 1977. — Вып. 150. — С. 17—23.

Білинський О.О. Пам'ятки скифського часу басейну Псла (за матеріалами Сумської області) // Матеріали восьмої Сумсь. наук. істор.-краєзнав. конф. — Суми, 2009. — С. 12—18.

Гавриш П.Я. Населення скифського часу басейну середнього Псла: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1996. — 26 с.

Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000. — 232 с.

Геологический очерк Сумской области. — Сумы, 1947. — 375 с.

Зорин А.В., Стародубцев Г.Ю., Шпилев А.Г. Курский Край Сквозь века. История изучения Курских древностей. — Курск, 2000. — Электрон. ресурс: http://old-kursk.ru/book/kursk_XX-V/index.html.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Разведка в Днепро-вском Левобережье по течению рек Псла и Сейма / НА ІА НАН України. — 1966/18.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV в. до н. э. — К., 1983. — 379 с.

Ляпушкин И.И. Днепро-вское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961. — 384 с. (МИА. — № 104).

Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Лепные кувшины V—IV вв. до н. э. // РА. — 2011. — № 1. — С. 68—80.

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М.; Л., 1978. — 144 с. (САИ. — Д 4-5).

Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 121 с.

Пузикова А.И. Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в августе 1967 г. / НА Курс. обл. музея археологии.

Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — 464 с. (Серия: Археология СССР).

Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.

Чубур А.А. Булавки с ажурным листовидным навершием в раннем железном веке Восточной Европы: типология, ареал, семантика // Древности Днепро-вского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). — Курск, 2012. — С. 117—135.

Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской обл. в 1958 г. / НА Музею археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

О. О. Билинський, Д. О. Кабанов

ПАМ'ЯТНИКИ СКИФСЬКОГО ВРЕМЕНИ В ВЕРХОВ'ЯХ ПСЛА

Памятники скифского времени в верховьях Псла довольно слабо изучены. Но многочисленные разведки и раскопки многослойных памятников дают возможность судить о системе заселения региона и материальной культуре. На основании количественно-качественного анализа памятников устанавливается родство фортификационных традиций региона с Посеймьем. Это подтверждают и сходство в материальной культуре, и распространение свойственных для лесной полосы украшений. Гипотетическое время заселения региона совпадает с исчезновением памятников в Посеймье, что дает возможность предположить, что бассейн Псла заселялся выходцами именно из этого региона.

Ключевые слова: бассейн Псла, памятники скифского времени, локальные варианты.

O. O. Bilynskyi, D. O. Kabanov

SCYTHIAN TIME SITES ON THE UPPER PSEL

Sites of Scythian period in the headstreams of Psel are explored rather poorly. But multiple reconnaissance and excavation of multilayer sites allow to estimate the region's system of settlement and material culture. On the basis of quantitative and qualitative analysis of the sites, relatedness of fortification traditions of the region to Seym region is established. This is supported by similarities in the material culture, and use of adornments that are peculiar to the forest region. Hypothetical time of population of the region coincides with disappearance of sites in the Seym region, which allows to suppose that Psel's basin was populated by natives of that particular region.

Keywords: Psel basin, Scythian time sites, regional groups.

Одержано 12.09.2015